

Skyltfönster på Klara norra kyrkogata 24, troligen 1973. Foto: Kalle Wetterström.¹

”Allt skall bort”

Bekämpningen av Stockholms pornografimarknad

Klara Arnberg

Bilden intill, daterad 1973, visar två män – en i modemässigt tidsenlig skinnjacka och en med proper överrock och portfölj – som tittar in i skyltfönstret på en av ”sex-shoparna” på Klara norra kyrkogata i Stockholm. På glasrutan finns en orange lapp uppklistrad med texten ”ALLT SKALL BORT”.

Skylten åsyftade sannolikt en större realisation. Det är lätt att tänka sig att det var inför butiksstängning eller rentav rivning av huset, men den lilla butiken som innehades av en kvinna i 50-årsåldern fanns kvar en bit in på 1980-talet. Den låg i kvarteret Bryggmästaren 3, en kontorsfastighet från 1912 som trots flera rivningsplaner till slut fick stå kvar.² Skylten förebådade likväl det som skulle komma att ske ett decennium senare när staden på allvar förklarade krig mot den pornografiska handeln i city, då samtliga sådana inrättningar till slut avhystes eller på annat sätt försvann från huvudstadens mest ökända porrstråk – Klara norra kyrkogata.

Fotografiet knyter an till två socialdemokratiska samvetsfrågor när 1960-talets framtidsvurm övergick till 1970- och 1980-talens protester: de omfattande rivningarna av Stockholms innerstad och avkriminaliseringen av pornografin. Båda frågorna blev symboler för ett parti som både tycktes ha missbedömt konsekvenserna av sitt agerande och den folkliga opinionen. Frågan om pornografins existens i city var därmed del av en bredare kritik av socialdemokratin riktad från både vänster och höger, som framfördes med såväl feministiska som ekonomiska argument.

Samtidigt illustrerar bilden också marknadstänkandets dilemma. Marknadens tid var uppenbarligen inte alla marknaders tid. Även om liberalt orienterade politiker och debattörer under 1980-talet alltmer såg "marknaden" som en lösning på samhällsliga problem var den snarare en metafor än en realitet. Marknader för sjukvårdstjänster, omsorg och skola fanns inte där att bara öppna dörren för. De behövde skapas med politisk hjälp. Med ny politisk styrning blev vissa marknader alltså skapade, andra stärktes och ytterligare några bekämpades. Det blev med andra ord en marknadsvändning inte bara *till* idén om en marknad utan även en vändning *bort* från vissa existerande marknader. Pornografimarknaden var en sådan. Den hade motståndare från olika politiska och aktivistiska läger, men också från kommersiella intressenter. I detta kapitel analyserar jag hur detta samlade motstånd resulterade i slutet för det som kallats pornografimarknadens guldålder och början på en tid när Stockholm skulle säljas och marknadsföras på nya sätt. Det sätter bekämpningen av pornografiförsäljningen i relation till hur staden förberedde för ett nytt *city-space*, som skulle locka till sig finansiellt kapital. I denna text ges så en inblick i hur marknadsrelationerna, men också relationerna mellan Stockholms stad och kommersiella aktörer, förändrades när pornografin åter trycktes tillbaka till en alternativ, icke-accepterad, om än laglig, ekonomisk verksamhet.

Den önskade marknaden

Stockholms innerstad var under hela 1970-talet och in på 1980-talet nedgången utanför de nybyggda delarna av city. Många hus var slitna och befolkningen minskade till följd av att människor föredrog de nybyggda förorternas högre standard och allt fler bostäder omvandlades till kontor. Det tidiga 1970-talet hade fört med sig befolkningsminskning, stagnation, avindustrialisering och en finansiell kris i huvudstaden. Decenniet har pekats ut som en brytpunkt för detaljhandeln, både på grund av en förändrad syn på reglering och sämre ekonomiska förutsättningar. Detta innebar en accelererande omvandling med koncentration till större butiker.³ Nyetableringarna var betydligt färre än nedläggningarna: mjölkbutiker, bagerier, charkbutiker slogs ut till förmån för snabbköp och stormarknader. Samtidigt utvecklades i många

städer ett koncentrerat köpcity där de större enheterna inom handeln kunde tas tillvara. Ökade kostnader för såväl lokaler som personal drev på rationaliseringar och omvandling.⁴

1970-talet innebar också att nya sociala frågor kom högt på den politiska dagordningen, något som märktes i diskussionen om citys förändring. Författaren Lars Forssell beskrev exempelvis i en publikation från satsningen ”Förnya stadskärnan” hur Stockholm blivit en storstad, om än i litet format, med tillhörande problem: ”brottsligheten flöt in från ytterområdena till citys väldiga malström, knarket, utslagningen, misären”.⁵ Kritiken mot de sociala problemen i city hade också ofta feministiska förtecken: ”Var kan en ensam kvinna egentligen känna sig säker på kvällen” frågade sig Stockholmspartisten Agneta Dreber i en intervju 1984 och fortsatte: ”Inte i city – denna förfärliga del av Stockholm som antingen är stendöd efter klockan sex eller ett tillhåll för väskryckare, prostituerade och deras kunder.”⁶

Såväl detaljhandelns omvandling som de sociala bekymren inverkade på pornografihandeln, som sedan mitten av 1960-talet hade kommit att blomstra på stadens bakgator. Mest känd var Klara norra kyrkogata, där det fanns ett kluster av butiker och klubbar och en biograf inriktad på sexfilm. ”Klara porra”, som gatan kom att heta i folkmun, låg i de kvarter som lämnades kvar till sist i Norrmalmsregleringen. I väntan på rivning eller upprustning hade kvarteren sedan decennier lämnats åt sitt naturliga förfall.⁷ När turen väl kommit till Klara norra hade protesterna mot de stora rivningarna i innerstaden kommit ikapp tiden och delar av gatan lämnades, åtminstone på ytan, intakta. Upprustning och så kallad *infill* (att byta ut vissa hus mot nybyggen som skulle smälta in i miljön) kom att praktiseras i kvarteren helt enligt 1980-talets nyorientering: ”Den stora exploateringsfasen har kulminerat – nu inriktar vi oss på förvaltning och komplettering av stadsmiljön”, uttryckte finansborgarrådet John-Olof Persson (S) det 1986.⁸

Det var förstås få som uttryckligen hade önskat sig en blomstrande pornografisk kommers mitt i Stockholms city. De liberala strömningar som under 1960-talet argumenterade för en avkriminalisering betraktade paragrafen som reglerade pornografin som en ”morallag” som inte hade berättigande om inte pornografikonsumtionen kunde bevisas vara skadlig. Flera röster hävdade därtill att en bättre, mindre ljusskygg

pornografi med konstnärliga inslag skulle kunna växa fram om bara förbud och tabun röjdes undan.⁹ "Frisläppandet" av den pornografiska marknaden 1971 var alltså inte nyliberalt eller libertarianskt motiverad, utan ett arv från 1960-talets sexliberalism. Förändringen betydde att det som tidigare fallit under strafflagens paragraf om "sårande av tukt och sedlighet" kunde säljas öppet. Produktionen blev helt fri, medan fönsterskyltning och annan marknadsföring begränsades. Den grundläggande tanken var att den som ville producera eller konsumera pornografi skulle få rätt till det, medan den som ville avstå skulle slippa konfronteras med den via direktreklam eller genom det av skyltfönstren utökade offentliga rummet.

Flera europeiska och nordamerikanska städer upplevde en liknande marknadsutveckling, där pornografiåterförsäljare, strippklubbar och porrbiografer koncentrerades till särskilda kvarter från mitten av 1960-talet: Soho i London, Times Square i New York och Tenderloin i San Francisco.¹⁰ Koncentrationen av sexuell kommers i särskilda kvarter har ofta resulterat i (och blivit resultat av) viljan att planera staden så att den oönskade marknaden hålls avskild från "familjevänliga" kvarter. Snarare än att förbjuda det som ansetts perverst, farligt eller omoraliskt införde många städer så kallade *zoning laws*, där kommersiell sexualitet accepterades inom vissa urbana gränser, medan andra använde licensieringssystem eller speciella lokala förordningar för att reglera eller kontrollera marknaden.¹¹

Stockholm var förstås, med sina cirka 750 000 invånare 1970, en småstad jämförd med London, New York och San Francisco. Spridningen av porrklubbar och -butiker var, utöver Klara norra, relativt jämn i innerstaden, med undantag från mer välsituerade delar av Östermalm och Kungsholmen, där de låg mindre tätt.¹² Staden hade köpt upp en stor del av fastighetsbeståndet i väntan på rivning, och såväl reglerade hyror som stopp för större renoveringar i city har pekats ut som orsaker till att många hus förföll och att mer tveksamma verksamheter bedrevs där.¹³ I Sverige infördes aldrig några *zoning laws* även om det några gånger kom på förslag; sådana ansågs oförenliga med näringsfrihetslagstiftningen. Klara norra blev istället ett mer organiskt framväxande kluster i några av gatans kvarter. Liksom motsvarande områden i andra europeiska och nordamerikanska städer blev gatan en symbol för

problemen med pornografin och ett fysiskt slagfält för aktivism emot den. Eftersom gatan var känd för sitt utbud var polisen inte lika strikt i sin tillsyn av skyltningsförbudet där, utan betraktade gatan öppet som en ”pornografins frizon”. De kände till och varnade butiksägarna muntligt om de såg något tveksamt i skyltfönstren, men ingrep bara undantagsvis officiellt. År 1980 bötfälldes dock två av butiksinnehavarna för olagligt förfarande med pornografisk bild, efter en polisanmälan från en aktionsgrupp mot pornografi och prostitution.¹⁴

Pornografimotståndet och politiken

Den feministiska kritiken fick brett genomslag i slutet av 1970-talet, då de sociala problemen kopplade till pornografi och prostitution uppmärksammades. Som en följd därav tillsatte Stockholms finansborgarråd Mats Hulth (S) 1977 en utredning om ekonomisk brottslighet och dess sociala följder, som även inbegrep dessa båda marknader. Utredningen bedömde att sexklubbsverksamheten i huvudstaden sysselsatte ett trettiotal män och ett hundratal kvinnor. Bevis på att det förekom prostitution i anslutning till klubbarna saknades, men utredningen misstänkte att så ändå var fallet.¹⁵ Utredningens dom över liberaliseringen av den sexuella marknaden var hård: ”Med början under 1960-talet kommersialiserades sexualiteten hårt. Denna kommersialisering och exploatering av människors känsloliv går hand i hand med en kraftig propaganda för ett konsumtionsinriktat livsmönster.”¹⁶ Sexmarknaden kopplades alltså samman med marknadskrafternas utbredning i allmänhet och kunde enligt utredningen endast till liten del förklaras med ”avvikares behov” eller ”sexuella nöd” (argument hämtade från 1960-talets debatt) utan beskrevs snarare som en ”överflöds- eller bekvämlighetsföreteelse”.¹⁷ För att hindra marknadens framfart föreslogs bland annat att köplemansvar skulle utvidgas till att gälla även hyresvärdar och annonsförmedlare, att sexklubbar genom lagstiftning skulle förbjudas, liksom att den ”pornografiska massindustrin” skulle bli föremål för en statlig utredning i syfte att i största möjliga mån stoppa den.¹⁸

Riksdagen införde våren 1982 på regeringens förslag ett förbud i den allmänna ordningsstadgan mot att anordna offentliga pornografiska föreställningar. Det innebar att *live-shows*, det vill säga samlag på scen,

förbjöds. I propositionen framförde socialminister Karin Söder (C) ett resonemang om orsaker till den ökande prostitutionen under 1970-talet. Hon menade att den höga tillväxt och strukturomvandling som skett också lett till att människor bytt hemort och social miljö i större omfattning än tidigare:

Människor reducerades i planeringen till underlag för teknisk och ekonomisk värdering. De sociala följderna av detta beaktades inte. I de nya bostadsområdena blev bristfällig social förankring med ensamhet och anonymitet ofta en följd för den enskilde. Ideal, värderingar och positiva förebilder tunnades ut. [...] Samtidigt uppstod det tendenser till en kommersialiserad syn på människor, en syn enligt vilken även mänskliga förhållanden går att köpa och sälja eller värderas i pengar.¹⁹

Söders proposition innehöll alltså kritik av såväl storskalig och människofrånvänd samhällsplanering som liberaliseringen av sexuell ekonomisk verksamhet. I propositionen framhöll hon även det ökade bruket av narkotika som orsak till att många unga kvinnor hamnat i gatuprostitution. Kvinnoförnedrande herrtidningar, öppnandet av fashionabla sexklubbar, svenska mäns sexresor till Thailand beskrevs som bidragande till utvecklingen. Förbudet mot sexklubbar med *live-shows* inramades alltså som ett led i kampen mot prostitution och en kommersialisering som gått för långt. Det skulle, enligt propositionen, ses som en ”markering från samhällets sida mot en företeelse som motverkar strävandena för jämställdhet mellan könen och verklig sexuell frihet byggt på samhörighet och gemenskap”.²⁰

Även i Stockholms kommunfullmäktige diskuterades sexklubbarna. När Stockholmspartisten Agneta Dreber 1982 motionerade om en stängning av stadens samtliga klubbar följde en diskussion om smak, frihet och jämställdhet. Medan vissa borgerliga debattörer ansåg det olämpligt att agera smakpolis i frågan framhöll folktopartisten Inger Claesson att hon visserligen var skeptisk till förbud för att lösa politiska och sociala frågor, men att hon resonerade annorlunda angående sexklubbarna:

Det här samhället förbjuder människor att bränna sina egna sopor på isolerade skärgårdsöar, det förbjuder människor att framställa vin av

maskrosor, det förbjuder oss att gå mot ”röd gubbe” vid våra övergångsställen. Men sexklubbar med poseringsrum och offentliga samlag som visas mot betalning är tillåtna. Och så skall det tydligen förbli, enligt ledamöter av sociala centralnämnden.

Nog finns det skäl att rensa bland floran av förbud i Sverige, men en verksamhet som är så förknippad med prostitution och ekonomisk brottslighet som sexklubbarna tillhör inte det frihetens område som måste skyddas.²¹

Citatet visar hur pornografimotståndet kunde kombineras med en allmänliberal hållning, även om samtidens utomparlamentariska, mer hårdföra libertarianer kunde förespråka en fri pornografimarknad. Pornografin räknades i Claessons resonemang helt enkelt inte in i det som skulle skyddas i frihetens namn. Att allt fler i stadshuset började resonera i liknande termer märktes när Dreber återigen motionerade i ärendet 1985 med förslaget att kommunfullmäktige skulle göra ett offentligt uttalande om att Stockholm skulle bli en ”porrfri zon”. Detta ansågs oförenligt med rådande näringsfrihetslagstiftning, men kommunalpolitiken gick ändå tydligt i föreslagen riktning med stöd från samtliga partier.²²

Stadens nya ansikte

Stockholmspolitikernas bekämpning av sexkommersen föregick en betydligt mer ”marknadspositiv” kamp mot dess framträdande plats i stadsrummet i flera andra länder. Internationell forskning har betonat hur oönskade element såsom kriminalitet och sexuell kommers rensades bort från många europeiska och nordamerikanska städers centrala områden framför allt under 1990-talet. Vissa människor och verksamheter utestängdes eller motades bort från den nya typen av stadskärna där exklusiv och konsumerande livsstil favoriserades. Med utgångspunkt från kulturgeografen Neil Smiths begrepp *revanchist city* har flera forskare beskrivit hur städer på detta sätt ”tog revansch” på kriminella element och den arbetarklass som befolkat städernas centrala platser under industrisamhällets höjdpunkt.²³ En viktig poäng i Smiths och andras forskning är att problem som fattigdom, kriminalitet och

sexuell exploatering på intet sätt löstes, men att deras synlighet minskade i städernas kärnområden och längs turiststråken. Istället växte klyftorna mellan innerstaden och vissa förorter när sexuell kommers och annan önskad verksamhet ersattes med upprustade kvarter med exklusiv shopping och boende från kapitalstark medelklass.

Redan under 1960-talet ansågs den internationellt välkända pornografihandeln som ett problem för Sveriges anseende. Den sexuella kommersen var inte bara som i andra länder förknippad med storstadslivets promiskuitet, utan även med vad konservativa debattörer under kalla kriget såg som konsekvenserna av den svenska "socialistiska", sekulära välfärdsstaten: sexuell demoralisering, äktenskapets och könsrollernas upplösning och kallt rationella relationer mellan människor.²⁴

Efterdyningarna av 1970-talets kris för såväl stadskärnorna som industrisamhället i stort innebar samtidigt att nya strategier behövde arbetas fram, anpassade för en alltmer globaliserad ekonomi. När kapital på ett nytt sätt blev rörligt över gränserna i och med avregleringar av finans- och valutamarknaderna började städer konkurrera om att framstå som dynamiska och attraktiva miljöer.²⁵ Genom att "sälja staden" var tanken att locka till sig investeringar, företagande och turister – efterhand med fenomen som *city branding* eller *place marketing*; stadens eget varumärke framstod som allt viktigare och blev beroende av ett nytt slags privat/offentligt partnerskap. Genom detta framstår städernas omvandling som en tydlig del av det marknadsliberala projektet, där gränserna mellan det offentliga och näringslivet mjukades upp. Här spelade fastighetsägarna en viktig roll, där en samordnad handel sågs som bidragsgivande till stadens image, med det offentliga rummet som ett skyltfönster för världen. Stadens centrala delar skulle bli representativa och attraktiva.²⁶

Politikernas syn på Stockholm förändrades därmed under denna period, som ekonomhistorikern Camilla Elmhorn har visat, från att se på stadens tillväxt som ett hot mot nationell sammanhållning och utveckling, till ett löfte om huvudstaden som hela landets tillväxtmotor.²⁷ Redan 1973 inrättades Stockholms lokaliserings AB för att locka företag till staden och i stadshuset utvecklades ett näringslivspolitiskt program och två bolag startades för att sälja staden internationellt. Och från mitten av 1980-talet uppstod en mer stabil samverkan mellan

Stockholms stad, fastighetsägarna och det lokala näringslivet. Efter kritik av miljonprogrammet och förorternas utveckling lades istället fokus på innerstaden. Under parollen ”Nytt liv i city” skulle handeln återföras till Stockholms centrala delar (som ”en kontinental fläkt”) med hjälp av affärsplaner och politiska initiativ.²⁸ En del av detta var även att uppvärdera stadskärnan som kulturarv och därmed marknadsföra stadens särart. I ljuset av detta är det förståeligt att den väletablerade pornografiska marknaden och dess iögonfallande plats i innerstadens ekonomiska liv framstod som alltmer problematisk. Att pornografin och ryktet om Stockholm som den sexuella kommersens huvudstad också innebar inkomster blev ett dilemma.

Filmvetaren Oliver Carter har beskrivit pornografiförsäljningen i Soho i London under samma period som en alternativ ekonomi med sin egen logik. Även i Sverige fungerade den pornografiska ekonomin delvis i ett eget kretslopp (porrtidningarna hade ytterst begränsat med kommersiella annonser, de uteslöts ur det nationella distributionsnätverket och så vidare), men just under 1970-talet var marknaden ändå del av den reguljära, accepterade ekonomin i stor utsträckning. Genom att butiker och klubbar annonserade frekvent i kvällstidningar och turistbroschyrer blev den pornografiska marknaden integrerad med den större marknadssfären. Enligt en annons i *Expressen* 1979 var tre av ”Stockholms största turistattraktioner” stadshuset, Kaknästornet och sexklubben Chat Noir, och alla tre tecknades som falliska torn (den tredje som explicit penis).²⁹ Även i turistguiden *This Week in Stockholm*, publicerad på uppdrag av Stockholms stad, annonserade porrklubbar ofta och mycket. Därtill hade de större herrtidningarna ofta ingående reportage om stadens större sexklubbar. Även om dessa ibland också framhöll missförhållanden på klubbarna och dess koppling till den undre världen fungerade bildsättningen och det sensationella språkbruket sannolikt som pr för klubbarna.

Efterhand blev emellertid branschen och dess tentakler ut i det vidare medielandskapet kringskurna. Tidningsutgivarna (TU) rekommenderade sina medlemmar att avvisa annonser ”som åsyftar att förmedla kontakt med ateljéer för posering och sexklubbar” redan 1973. Bakgrunden var att en tillsatt kommitté ansåg att det i alla fall när det gällde posering kunde innebära att tidningarna riskerade rättsligt ansvar

för koppleri. Tidningarna föreslogs därför iaktta återhållsamhet med publicering av annonser som ”på ett utmanande sätt återger sexuella motiv”. Porrbranschen sades reagera med hotbrev, men det fanns även skilda meningar mellan tidningarna. Annonserna upphörde inte, men blev så småningom mer diskreta.³⁰

Efter kritik från såväl den frireligiösa organisationen Moralisk upprustning som feministiska motståndare beslöts 1976 att *This Week in Stockholm* skulle sluta med porrannonserna. Annonsstoppet resulterade i en kraftig minskning av broschyrens omfattning (från 48 till cirka 30 sidor), vilket indikerar annonsernas ekonomiska betydelse.³¹ Att broschyren fortsatt var tänkt att fungera som en central del av marknadsföringen av Stockholm bekräftades av att publikationen redan följande år föreslogs få ökade resurser inom ramen för att stärka huvudstaden som ”etableringsort för näringsliv, besöksort för företag, organisationer, turister m.fl.”.³²

I mars 1981 visades ett tv-program om sexklubbarna där det förekom en avbildad kundlista. Bland kunderna fanns inte bara välkända storföretag, utan även det kommunala event-marknadsföringsbolaget Stockholm Convention Bureau. ”Förmodligen ingår sexklubbsservice i den kongressservice som företaget erbjuder”, antog Brit Rundberg (VPK) i en interpellation.³³ Stockholm Convention Bureau dementerade samröre med sexklubben, men medgav att de tidigare samarbetat kring en broschyr.

Finansborgarrådet John-Olof Persson (S) underströk att staden på intet sätt understödde, utan aktivt motarbetade, sexklubbssyftligheten: ”På en del håll anser man den vara en tillgång för turismen”, men i sanning var det tvärtom, ”det är ingen som helst tillgång för vår stad att kvinnor och människor över huvud taget exploateras på det sätt som sker”:

Sexklubbarna är ingen tillgång för kommunen, utan de kan alla ge sig härifrån. Det är kommunens uppgift att efter förmåga ta itu med den saken och därför är det självklart att vi inte på något sätt skall uppmuntra den här verksamheten. Detta kan betraktas som ett besked från kommunens sida till alla kommunala organ och verksamheter.³⁴

En tolkning av den emfas med vilken Persson uttryckte sig, är att den ekonomiska tillgång som klubbarna eventuellt representerade trots allt blev till en belastning såväl politiskt som kanske också affärsmässigt eftersom den förknippades med så stora moraliska problem. Det visar också på en begynnande förändring i hur sexklubbarna skulle förstås i relation till turism och representation. Det som förut kanske fått gå an utan större bråk blev nu föremål för medial granskning och politiska utspel.

Staden och avhysningarna

Om Klara norra under 1970-talet varit en ”frizon” där polisen oftare såg mellan fingrarna på överträdelser, blev den under 1980-talet en symbolisk plats för pornografin och som sådan central för kommunpolitikerna att bekämpa. Efter en intensifierad debatt om pornografi och prostitution under 1976 hade också polisens kontrollverksamhet mot sexklubbarna ökat. En rad razzior inleddes nationellt, främst under 1978 och 1979.³⁵ Under tidigt 1980-tal uppmärksammades därtill att såväl staden som fackliga organisationer och kommunala bostadsbolag hyrde ut lokaler till porrklubbar i Stockholm, något som kritiserades i både pressen och kommunfullmäktige.³⁶ Därför inleddes en intensiv process att försöka häva de hyresavtal som möjliggjorde verksamheten där.

Lokalhyresgäster hade till skillnad från bostadshyresgäster endast ett så kallat indirekt besittningsskydd. Det betydde att verksamheter kunde sägas upp för avflyttning även om ingen annan lokal eller ekonomisk kompensation erbjöds. Om hyresgästen inte accepterade villkoren kunde medling däremot begäras i hyresnämnden, för att sedan gå vidare till fastighetsdomstolen. I domstolen kunde hyresgästen stämma värden för att få skadestånd. Beloppet kunde bli kännbart för värden och grundade sig på förlorade intäkter i rörelsen eller vad en flytt av verksamheten skulle kosta.³⁷ Även om hyresgästerna var oönskade hade de alltså starka rättigheter och uppsägning eller avhysning riskerade att bli en dyr affär för kommunen och fackförbunden.

Samtidigt omvandlades Klara norra i en sen fas av citysaneringen, då stadsplaneändringar för kvarteret Bryggmästaren och flera intilliggande

kvarter föreslogs. Kvarteret ägdes av kommunen men husen skulle säljas och marken skulle med tomträtt upplåtas åt Svenska facklärarförbundet för 25 miljoner kronor.³⁸ I ett tjänsteutlåtande menade Stockholms kulturförvaltning att bebyggelsen i sin helhet hade ett kulturhistoriskt och stadsbyggnadshistoriskt värde från såväl den förindustriella staden som den moderna storstadskaraktär området fick i och med Kungsgatans framdragande. Förslaget, som bland annat innefattade en rivning av innergårdarna, innebar enligt kulturförvaltningen ”en kulturhistorisk och social utarmning av citykvarteren”.³⁹ Biografen Hollywood, omskriven som stadens äldsta porrbiograf, hotades dock av rivning när ägaren Carlton Hotell ville förändra sin verksamhet.⁴⁰ År 1985 ingick biografen i det bestånd som finansmannen Jan Pehrsson sålt till fastighetsbolaget Stockholms Badhus och Skanska som nu ägde hälften var. Fastigheten skulle rivas.⁴¹

Det är tydligt att avhysningarna inramades som ett slags stadens revansch mot sexmarknaden. Genom bortrensningen av porren skulle Klara norra återfå den värdighet den en gång haft, rapporterade en journalist för *Dagens Nyheter* (DN:s) räkning 1985.⁴² I ett svar på en interpellation svarade socialborgarrådet Inger Båvner (S) att i den mån det föll på hennes ämbete skulle hon ”med glädje medverka till att göra det obekvämt för porrhandelns profitörer”.⁴³ Och fastighetsborgarrådet Mats Hulth (S) proklamerade att kommunen ”en gång för alla [måste] göra sig av med porrverksamheten”.⁴⁴ När motsättningarna ökade beskrevs hur alla politiska partier stod enade bakom stadens obevekliga inställning: ”Porren ska bort och staden ska inte frivilligt betala ett rött öre. I så fall får porrbutikisägarna stämma staden.”⁴⁵

Mats Hulth såg det som en skamfläck att fastighetskontoret stått värd för en porrklubb sedan 1976, då kommunen köpte fastigheten på Klara norra kyrkogata 17. Enligt hyreskontraktet från 1973 fick lokalen utnyttjas för ”sexverksamhet”, något kommunen inte kunde ändra på.⁴⁶ Fastigheten skulle övergå i Svenska Bostäders bestånd och Hulth krävde att klubben skulle vara borta till dess: ”Fastigheten är tänkt för bostäder efter saneringen och då går det inte att ha en porrklubb i gatuplanet”, menade han.⁴⁷

Under 1983 avslöjade *DN* hur Svenska Bostäder själva strukit en klausul i kontraktet för verksamheten på Klara norra kyrkogata 15 som

stadgade att ”sexklubb eller liknande” inte fick bedrivas där. Detta hade skett efter påtryckning av hyresgästen, och tjänstemannen som godkänt den hade senare ”kopplats bort” enligt tidningen. Bakgrunden var att klausulen fanns med i det kontrakt som tecknats mellan hyresgästen och en privat värd. När Svenska Bostäder köpte fastigheten 1973/74 bedrevs redan verksamhet med pornografisk försäljning och filmvisning där, men inget hade då gjorts för att få bort verksamheten. I december 1981 sades dock avtalet upp av Svenska Bostäder. Avsikten var att höja hyran så kraftigt att hyresgästen självant flyttade. Enligt *DN* var affärerna dock så lönsamma att hyresgästen utan vidare accepterat den nya hyresnivån. I samband med detta hade bostadsbolaget även godkänt verksamhetens krav på att stryka klausulen. Ledningen för Svenska Bostäder inklusive styrelsens ordförande hade besökt hyresgästen i syfte att förmå honom att ändra på verksamheten. Han hade då krävt 700 000 kronor i ombyggnadskostnader och tre års hyresfrihet för att göra om lokalen till ”salladsbar” istället.⁴⁸ Fortsatt konflikt förväntades när fastighetsägaren ville bereda plats för bostäder och kontor och bevarande av de två anrika hotellen Savoy och Central i kvarteret Pilen.⁴⁹

En butik som anvisats en ersättningslokal på Kungsholmen i väntan på ombyggnad stämde Familjebostäder eftersom ”det inte gick att sälja porr” på det nya stället, vilket ledde till ett skadestånd på 200 000 kronor.⁵⁰ Och på Klara norra kyrkogata 22 landade skadeståndet på 175 000 kronor.⁵¹ I ytterligare ett fall ställde sig hyresnämnden på samma sida som porrklubbsägarna och lät dem vara kvar till dess att husen revs, trots tidigare uppsägning.⁵²

Polisen slog under senare delen av 1980-talet också till mot flera av porrklubbarna i staden. ”Saneringen” av Klara norra blev också efter många juridiska turer slutförd – i februari 1988 rapporterades pornografin vara helt bortrensad från gatan.⁵³

När processen gick mot sitt slutskede beskrevs hur kvarteret delvis skulle byggas om, delvis rivas helt. *DN* förklarade utvecklingen: ”Det blir en citylik prägel, vilket betyder fler kontor och skyhöga hyror. Butiker som inte har råd att betala marknadsanpassad hyra och icke önskvärda hyresgäster försvinner.”⁵⁴ Och när *Expressens* krönikör Anders Björkman 1990 summerade utvecklingen av Stockholms nöjesliv de senaste decennierna förklarade han hur ”Live show, posering och Klara porra”

var begrepp inom turistnäringen under 1970-talet även om ingen låtsades om det utåt: ”det häftigaste man kunde göra för utländska affärsmän, det var att bjuda på elegant porrklubb”. I takt med att det sexiga Stockholm blivit en utdöd turistattraktion hade istället myndigheterna blivit mer generösa mot de vanliga krogarna: uteserveringar tilläts, mer levande musik och den nya trenden med stand-up på många småkrogar: ”Men framförallt ligger stan där – att titta på, att dofta och känna. Stockholm i ljuva sommarnatten med sitt lätt uppskruvade, kontinentala folkliv, det är den största upplevelsen.”⁵⁵

Stadens revansch

Lämningar efter socialdemokratiska stadsplaneringspraktiker har varit en viktig del av hur nyliberal styrning iscensatts, hävdar geografen Guy Beaten och historikern Johan Pries, som båda studerat Malmös förändring under det sena 1900-talet.⁵⁶ Å ena sidan kan bekämpningen av pornografin från Stockholms city ses som en fortsättning på det socialdemokratiska planeringsprojektet att skapa en effektiv och modern storstad, där innerstadens förslumning bekämpades och människor erbjöds nya bättre bostäder med hög standard. Å andra sidan sågs sexualitetens kommersialisering som en konsekvens, inte bara av pornografins avkriminalisering, utan också av den storskaliga stads- och samhällsplanering som kritiker menade gjort människor rotlösa och därmed till lätta offer för sexmarknaden. Den ”sanering” som påbörjats som en del av Norrmalmsregleringen tog en ny vändning under 1980-talet då verksamheterna på Klara norra kyrkogata skulle bekämpas, men själva husen bevaras.

Den socialdemokratiska planeringen tjänade alltså som fond för både historisk kritik och strategier framåt. I stadshuset var det främst representanter från Vänsterpartiet kommunisterna och Stockholmspartiet som i opposition pressade på för handling. Men det var framför allt socialdemokrater som i ledande ställning genomförde den så småningom konsensusartade avhysningspolitiken. I pressen beskrevs hur ”kommunala krafttag” togs mot ”brott, fusk och porr” som en konsekvens av utredningen om ekonomisk brottslighet och dess sociala följder som Mats Hulth tillsatt i slutet av 1970-talet.⁵⁷ Staden tog på detta sätt

revansch mot det som ibland benämndes ”träsket” och avhysningarna från Klara norra kyrkogata blev centrala för att visa handlingskraft. Den svenska kontexten var dock, som filmvetaren Mariah Larsson diskuterat i sin studie om Malmö, inte fullt ut jämförbar med de internationella exemplens lite senare revanschistiska politik mot sexmarknaden.⁵⁸ Att betala vad det kostade att avhysa och bannlysa betraktades snarast som ett sätt att tillmötesgå och anamma feministiska krav och kanske i mindre utsträckning ett medelklassens övertagande av gaturummet, även om det så småningom blev fallet.

Frågan om pornografi sätter dock fingret på hur olika förståelser av marknad kunde existera parallellt. För samtidigt som ”marknaden” alltmer började ses som en lösning på samhällsliga problem inom andra områden bekämpades den oönskade pornografimarknaden – där hade avreglering redan genomförts och marknadskrafterna hade i princip fritt spelrum. Den liberala drömmen om den goda pornografin fick ett uppvaknande till en marknad förknippad med spirande kriminalitet, droger och unga kvinnor i prostitution.⁵⁹ I ljuset av detta blev det efterhand problematiskt med allt offentligt samröre med branschen: via turistbroschyrer, kongresservice och uthyrning genom de kommunala bostadsbolagen. Trots att pornografimarknaden på många sätt satte Stockholm på kartan och fungerade som magnet för besöksnäringen uttryckte den politiska ledningen med enfass att det ändå inte gynnade stadens utveckling: den lockade till sig fel slags turister, fel slags pengar, fel slags serviceyrken. Sexmarknaden gjorde inte bara staden otrygg för unga kvinnor, den var även inkompatibel med den nya stad som växte fram. För de personer som tänktes flytta in i det nya uppfräschade city fungerade det inte att ha en porrklubb i bottenvåningen, som Mats Hulth uttryckte det.

Den påträngande skyltning som kantade Klara norra i början av 1980-talet skapade uppenbart känslor av såväl avsky som begär. Det var en bakgata, sliten, farlig, lockande – kapitalismen ställd på sin spets enligt vissa, dess mindre trevliga baksida enligt andra. Stads- husets politiker tog på många sätt revansch mot denna sexualitetens kommersialisering när Klara norra kyrkogata återställdes, bevarades och kompletterades. Den arbetarklass som en gång befolkat gatan hade redan flyttat i takt med kontoriseringsen, och nu försvann också, till ett

högt pris, den problematiska marknaden därifrån. Den önskade marknaden bekämpades, men försvann ändå inte. Den omformades genom nya sätt att konsumera pornografi – hemvideon slog igenom och nya strippklubbar växte fram under 1990-talet på andra platser i staden. Då i mindre uppseendeväckande former utåt, med mörklägda skyltfönster.

- För mer om 1980-talets Stockholm, se Jenny Anderssons kapitel.
- För en belysning av den samtida utvecklingen i Stockholms förorter, se Helena Mattssons kapitel.

Noter

- 1 Dateringen av bilden bygger på de publikationer som skyltas, t.ex. *Private no 26 och Styrman Janssons frestelser*.
- 2 *City: Byggnadsinventering 1974–75: Historik och byggnadshistoriskt register* (Stockholm: Stadsmuseet 1976).
- 3 I augusti 1970 infördes prisstopp på livsmedel och en lagändring 1973 innebar ökade möjligheter för staten att påverka prisbildningen på olika marknader. Affärstidslagens avskaffande 1972 innebar ökade möjligheter till öppethållning. Se Jan Ottosson, "Konkurrensen om kunderna: Stockholms handel i förändring", i Håkan Lindgren & Tom Petersson (red.), *Tillväxt & tradition: Perspektiv på Stockholms moderna ekonomiska historia* (Stockholm: Stockholmia, 2008), s. 187–214.
- 4 Till skillnad från många andra städer klarade sig dock Stockholms city ganska bra och handeln där var fram till pandemiåret 2020 en mycket viktig del av stadens ekonomiska styrka. Se Ottosson 2008.
- 5 Forssell, "Stadens själ", *Förnya stadskärnan* (Stockholm: Handelsplaninstitut), s. 74.
- 6 Monica Anrep-Nordin, "Brist på dagisplatser skapade en politiker", *Svenska Dagbladet* (SvD) 17/3 1984, s. 13.
- 7 Beate Feldman & Birgitta Svensson, "Människor i centrum", i Stefan Larsson (red.), *Nya stadsarkeologiska horisonter* (Stockholm: Riksantikvarieämbetet, 2006), s. 149.
- 8 John-Olof Persson, "Förord", i Cecilia Björk & Per Kallstenius (red.), *Stockholm bygger: Om 1980-talets byggande i Stockholm* (Stockholm: LiberFörlag, 1986). Se även Ulf Stahre, *Den globala staden: Stockholms nutida stadsomvandling och sociala rörelser* (Stockholm: Atlas, 2007), s. 72.
- 9 Maria Larsson, "Drömmen om den goda pornografin: Om sextio- och sjuttio-talsfilmen och gränsen mellan konst och pornografi", *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1–2 (2007), s. 94–111; Lena Lennerhed, *Frihet att njuta: Sexualdebatten i Sverige på 1960-talet* (Stockholm: Norstedts, 1994).
- 10 Se t.ex. Josh Sides, *Erotic City: Sexual Revolutions and the Making of Modern San Francisco* (New York: Oxford University Press, 2009); Frank Mort, *Capital Affairs: London and the Making of the Permissive Society* (New Haven: Yale University Press 2010); Oliver Carter, "Original Climax Films: Historicizing the British Hardcore

- Pornography Film Business”, *Porn Studies* 5:4 (2018), s. 411–425; Elmar Gracher, ”Spaces of Sexual Consumption in West Germany: Scripting the Sex-worker Experience through Small-Scale Sex Businesses (1950s–1970s)”, i Mario Keller m.fl. (red.), *Sexuality and Consumption: Intersections and Entanglements* (Berlin & Boston: De Gruyter Oldenbourg 2022), s. 67–100; Elizabeth Mylott Morehead, ”Efforts to Curtail the Spread of Adult Entertainment in Portland, Oregon, through the Use of Public Policy and Urban Planning, 1970–1987”, *Journal of Planning History* 16:3 (2017), s. 179–199.
- 11 Se t.ex. Philip Hubbard, ”Law, Sex and the City: Regulating Sexual Entertainment Venues in England and Wales”, *International Journal of Law in the Built Environment* 7:1 (2015), s. 5–20.
  - 12 En liknande situation fanns i Malmö, se Maria Larsson, *The Swedish Porn Scene: Exhibition Contexts, 8mm Pornography and the Sex Film* (Bristol: Intellect L & D E F A E, 2017).
  - 13 Se Jan Jörnmark, *Övergivna platser: Finalen* (Stockholm: Timbro förlag, 2022), s. 8. Bryggmästaren 3 hade t.ex. ägts av kommunen sedan 1969, se Stadskollegiets utlåtanden och memorial, Utlåtande 12, 1969, Kommunfullmäktigetrycket, Stockholms stadsarkiv (SSA), s. 2178.
  - 14 Klara Arnberg & Orsi Husz, ”Den svenska syndens skyltfönster: Klara norra kyrkogata 1965–1985”, i Karin Carlsson & Rebecka Lennartsson (red.), *Bakom stadens kulisser: Genus och gränser i Stockholm 1800–2000*, (Stockholm: Stockholmia, 2021), s. 339–377; Klara Arnberg, ”Capital of Sex: Pornography Sales in Stockholm, 1965–1985”, *Porn Studies* 9:1 (2021).
  - 15 Utlåtande 116, del 4, 25/4 1983, Kommunfullmäktigetrycket, SSA, s. 1514–1515. Se även Leif G.W. Persson, *Horor, hallickar och torskar: En bok om prostitutionen i Sverige* (Stockholm: Norstedts, 1981), d.v.s. den rapport som utgjorde underlag angående prostitution och pornografi.
  - 16 Utlåtande 116, del 4, 25/4, Kommunfullmäktigetrycket, SSA, s. 1516.
  - 17 Ibid., s. 1517.
  - 18 Ibid., s. 1520.
  - 19 Proposition 1981/82:187, s. 9.
  - 20 Ibid., s. 26.
  - 21 Yttranden 22/2 1982, §15 med anledning av Motion angående stängning av sexklubbar (1980:101) Kommunfullmäktigetrycket, SSA, s. 75.
  - 22 Se Motion av Agneta Dreber (SP) 1985:22, ”Förklarande av Stockholm som en porrfrö zon”, Utl. 1985: 52 RVI, Kommunfullmäktigetrycket, SSA.
  - 23 Se Neil Smith, *The New Urban Frontier: Gentrification and the Revanchist City* (London: Routledge, 1996); Neil Smith, ”Giuliani Time: The Revanchist 1990s”, *Social Text* 57 (1998), s. 1–20; Marilyn Adler Papayanis, ”Sex and the Revanchist City: Zoning out Pornography in New York”, *Environment and Planning D: Society and Space* 18 (2000), s. 341–353; Phil Hubbard, ”Revenge and Injustice in the Neoliberal City: Uncovering Masculinist Agendas”, *Antipode* 36:4 (2004), s. 665–686.
  - 24 Se t.ex. Lennerhed 1994; Elena Lindholm Narváez, ”The Valkyrie in a Bikini: The Nordic Woman as Progressive Media Icon in Spain, 1891–1975”, i Jonas Harvard & Peter Stadius (red.), *Communicating the North: Media Structures and Images in the Making of the Nordic Region* (Burlington: Ashgate, 2013), s. 197–218; Frederick Hale, ”Time for Sex in Sweden: Enhancing the Myth of the ‘Swedish Sin’ During

- the 1950s", *Scandinavian Studies* 75:3 (2003), s. 351–374; Nikolas Glover & Carl Marklund, "Arabian Nights in the Midnight Sun: Exploring the Temporal Structure of Sexual Geographies", *Historisk tidskrift* 129:3 (2009), s. 487–510; Elisabet Björklund & Maria Larsson (red.), *Swedish Cinema and the Sexual Revolution: Critical Essays* (Jefferson: McFarland, 2016); Susanna Paasonen, "Smutty Swedes: Sex Films, Pornography and the Figure of Good Sex", i Darren Kerr & Donna Peberdy (red.), *Tainted Love: Screening Sexual Perversities* (London: I.B. Tauris, 2017), s. 120–136; Eric Schaefer, "'I'll Take Sweden': The Shifting Discourse of the Sexy Nation in Sexploitation Films", i Eric Schaefer (red.), *Sex Scene: Media and the Sexual Revolution* (Durham: Duke University Press, 2014), s. 207–234.
- 25 Se t.ex. Stahre 2007; David Harvey, "From Managerialism to Entrepreneurialism. The Transformation in Urban Governance in Late Capitalism", *Geografiska Annaler: Series B: Human Geography* 71:1 (1989), s. 3–17; Mats Franzén, Nils Hertting & Catharina Thörn, *Stad till salu: Entreprenörsurbanismen och det offentliga rummets värde* (Göteborg: Daidalos, 2016).
- 26 Samtidigt har svenska städer, med det kommunala planmonopolet, en relativt stark makt för det offentliga gentemot privata intressen. Se Franzén, Hertting & Thörn 2016.
- 27 Camilla Elmhorn, *Från hot till löfte: Stockholms ekonomiska omvandling 1945–2020* (Stockholm: Stockholmia, 2013).
- 28 Catharina Gabriellson, "Från Stureplan till Brunkebergstorg: Trettio år av stadsrummets privatisering", *Bebyggelsehistorisk tidskrift* 79 (2020), s. 24–44.
- 29 Annon i *Expressen (Exp)* 17/6 1979, s. 20. Se även Arnberg, 2021, s. 65.
- 30 Se Per Hultengård, "I backspegl: När TU skulle sätta P för porrannonserna", *Dagens Media* 15/9 2009.
- 31 Se Arnberg 2021; Anna Kåring Wagman, *Stadens melodi: Information och reklam i Stockholms kommun 1930–1980* (Stockholm: Stockholms universitet, 2006), s. 207–208.
- 32 Informationsnämndens kanslis tjänsteutlåtande 14/4 1977, Utl. 1977:192, Bilaga 2, Kommunfullmäktigetrycket, SSA, s. 3225.
- 33 Interpellation (1981:29) av Brit Rundberg (VPK) angående kommunens samröre med sexklubbsbranschen i Stockholm, Kommunfullmäktigetrycket, SSA.
- 34 Yttrande 8, del 6, 18/5 1981, §47, Kommunfullmäktigetrycket, SSA, s. 190, 192.
- 35 SOU 1981:71, s. 172–173. Se även Larsson 2017.
- 36 Se t.ex. Yttrande 16, del 2, 22/10 1984, Interpellation angående grova vinster för privatföretagare på andrahandsuthyrning i kommunala hus (nr 107/1984) Kommunfullmäktigetrycket, SSA, s. 44–48; Utl. 1982:31, "Utlåtande med anledning av motion av Agneta Dreber (SP) angående stängning av sexklubbar (1980:101)"; Interpellation ang åtgärder mot människoföraktande och våldsförhållande pornografi av Brit Rundberg (VPK), nr 17, 28 februari 1985; Borgarrådet Inger Båvnars svar på interpellation av Brit Rundberg (VPK) angående åtgärder mot människoföraktande och våldsförhållande pornografi (nr 17/1985).
- 37 Fastighetskontorets tjänsteutlåtande, Utlåtande 1986:52 RVI, Kommunfullmäktigetrycket, SSA, s. 637.
- 38 "Kommunen säljer kvarter", *Dagens Nyheter (DN)* 12/5 1982.
- 39 Kulturförvaltningen 11/8 1982, Kommunfullmäktigetrycket, SSA.
- 40 "Här tar kontoren över", *DN* 25/3 1982.

- 41 ”Porren drivs bort från Klara Norra”, *DN* 14/4 1985.
- 42 Ibid.
- 43 Borgarrådet Inger Båvnars svar på interpellation av Brit Rundberg (VPK) angående åtgärder mot människoföraktande och våldsförhålligande pornografi (nr 17/1985), Kommunfullmäktigetrycket, SSA, s. 3.
- 44 Lennart Arnstad, ”Mats Hulth kastar ut porren”, *Aftonbladet (AB)* 10/4 1985. Se även ”Kommun värd åt porrklubb”, *DN* 30/7 1981.
- 45 ”Stockholm får bakläxa på kommunfullmäktigebeslut: Hyresnämnd stöder porrbutiker”, *DN* 4/3 1987.
- 46 ”Kommunen hyresvärd åt porrklubbar: ’Har inte råd att vräka dem’”, *DN* 30/7 1981. Se även hur detta lyftes redan vid förvärvet i kommunfullmäktige, SSA, Kommunfullmäktigetrycket, Yttranden vid Kommunfullmäktiges sammanträde 17/12 1974, yttrande 19, del 1, Förvärv av fastigheten Pilen 16 (Klara norra kyrkogata 17) på Norrmalm (utl. 298), s. 1793–1794.
- 47 ”Porren drivs bort från Klara Norra”, *DN* 14/4 1985.
- 48 Rolf Stengård, ”Hyresbolaget strök förbudet mot sexverksamhet: Nu kan porren inte stoppas”, *DN* 5/5 1983.
- 49 Lennart Arnstad, ”Mats Hulth kastar ut porren”, *AB* 10/4 1985. Se även ”Kommun värd åt porrklubb”, *DN* 30/7 1981; ”Kommunen hyresvärd åt porrklubbar: ’Har inte råd att vräka dem’”, *DN* 30/7 1981; Kerstin Mandén-Örn & Göran H. Fredriksson, ”Ett hotellkvarter i Klara”, *Stadsvandringar* 10 (1987), s. 41–57.
- 50 ”Diverse morr mot Klara porr”, *AB* 1/9 1982; Claes Löfgren, ”Moralen dyr vid sanering: Porrbutiker har lagen på sin sida”, *SvD* 6/9 1982, s. 6.
- 51 ”Porren drivs bort från Klara Norra”, *DN* 14/4 1985, s. 48.
- 52 ”Stockholm får bakläxa på kommunfullmäktigebeslut: Hyresnämnd stöder porrbutiker”, *DN* 4/3 1987.
- 53 ”Tufft i 80-talets Klara Norra”, *DN* 12/2 1988.
- 54 ”Stockholm får bakläxa på kommunfullmäktigebeslut: Hyresnämnd stöder porrbutiker”, *DN* 4/3 1987.
- 55 Anders Björkman, ”Synden är död – leve nöjeslivet”, *Exp* 10/6 1990.
- 56 Johan Pries, *Social Neoliberalism through Urban Planning: Bureaucratic Formations and Contradictions in Malmö since 1985* (Lund: Lunds universitet, 2017); Guy Beaten, ”Normalising Neoliberal Planning: The Case of Malmö, Sweden”, i Guy Beaten & Tuna Tasan-Kok (red.), *Contradictions of Neoliberal Planning* (Dordrecht: Springer, 2012).
- 57 ”Kommunala krafttag mot brott, fusk och porr”, *DN* 9/2 1983.
- 58 Larsson 2017, s. 100–101.
- 59 Se Larsson 2007.